

ПІВДЕННІ СЛОВ'ЯНИ В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТОПИСАННІ XVII ст.

Бурхливі суспільно-політичні події, які відбувалися в Україні протягом усього XVII ст., загалом не були сприятливими для розвитку вітчизняної науки й культури. Загроза втрати етнічної самобутності, викликана соціально-економічною колонізаторською політикою Речі Посполитої, насильницьким запровадженням уніатства й католицизму, породила масовий спротив українського народу, котрий переріс у Національно-визвольну війну 1648–1676 рр. Незважаючи на величезні людські й матеріальні втрати, українцям тоді так і не вдалося створити незалежну соборну державу. Спустошене безперервними бойовими діями Правобережжя 1699 р. врешті-решт потрапило під владу Польщі. Лівобережна Україна, що після Андрусівської угоди 1667 р. на правах автономного утворення входила до складу Московського царства, постійно відчувала тиск російського уряду, який за будь-якої нагоди намагався обмежити її автономію.

Однак, попри перелічені негативні моменти, для XVII ст. характерний подальший розвиток культури й зростання самосвідомості українського народу. Як зазначає М.І. Марченко, «українські літописні традиції в поширенні історичних знань і письмова їх форма виразу на Україні починаючи з кінця XVI ст. і далі не лише не слабшають, а, навпаки, ще більше зміцнюються. Українська історіографія цього періоду переживає круте піднесення й набуває ще більшого розвитку в період визвольної війни»¹.

Хоча історичні твори XVII ст. ще багато в чому залишалися пов'язаними з літописними традиціями попередньої доби, проте поява в них значної кількості якісно нових рис дозволила вченим зробити висновок про вихід вітчизняної історичної думки на черговий вищий щабель. Протягом XVII ст. «розширювалася тематика історичних творів, залучалися нові категорії джерел (документи урядових та монастирських архівів, друковані й рукописні зарубіжні хроніки, публіцистичні пам'ятки), посилювався критицизм у ставленні до документів, літописна форма викладу матеріалу витіснялася розгорнутою літературно-історичною розповіддю, яка містила елементи наукового підходу до осмислення історичних подій, прагматичного висвітлення минулого тощо»². Зростання національної самосвідомості одночасно з практичним удосконаленням методики досліджень призвели до появи історичних праць узагальнюючого характеру, які охоплювали події вітчиз-

няної історії від найдавніших часів і до сучасності, таких як Густинський літопис, «Хроніка» Феодосія Софоновича та ін. Паралельно з ними продовжували створюватись і місцеві літописи. Їх автори, як правило, обмежувались фіксацією тих подій, що відбувалися в місцях їхнього проживання.

Про загальне зростання у вітчизняному культурному середовищі XVII ст. інтересу до інших народів свідчить полемічна література, в якій цитувались іноземні джерела, переклади із західноєвропейських і польських хронік на українську мову, активне звернення авторів історичних творів узагальнюючого характеру до минулого різних країн. «На Україні, — підкреслює Ю.А. Мицик, — стали популярними компіляції з вітчизняних літописів та зарубіжних хронік, насамперед творів польських авторів М. Стрийковського, М. та Й. Бельських, М. Меховського, М. Кромера, а також італійця О. Гваньїні та ін.»³. Найприкметнішим виявом розширення просторового кругозору наших інтелектуалів стало створення 2-ї редакції українського хронографа — своєрідної енциклопедії із всесвітньої історії та, значною мірою, географії.

Дана стаття ставить за мету вирішення одного з аспектів, що стосується українського літописання XVII ст., — а саме відображення на його сторінках історії південного слов'янства. Оскільки хронографи за своїм жанром дещо відрізняються від історико-літературних пам'яток, які узагальнюють, у першу чергу, події національної історії, то український хронограф 2-ї редакції не потрапив до предметного поля нашого дослідження. По-друге, тут відсутня й характеристика «Літопису Самовидця», який було завершено на початку XVIII ст., і який ми розглядаємо разом з іншими так званими козацькими літописами у спеціальній статті.

Намагаючись відшукати коріння власного народу, українські історики XVII ст. традиційно використовували Біблію, за допомогою якої не лише вибудовували концепції походження слов'ян, а й прагнули перенести їх якомога далі в глиб віків аж до післяпотопних років. Згідно з традиційною для європейської середньовічної науки схеми етногенезу, всі європейські народи, включаючи слов'ян, вважались нащадками Ноевого сина Яфета. «Различия, — слушно зауважує О.С. Мильников, — заключались преимущественно в том, кого те или иные источники называли непосредственным родоначальником славян в целом и отдельных славянских народов в частности»⁴.

Автор першої синтетичної праці з української історії, складеної в XVII ст., — Густинського літопису, спираючись на запропоновану М. Бельським етногенетичну схему, вважав предком слов'ян Яфетового внука, другого Гомерового сина Рифата. «Од сього Рифата, — наголошував він, —

народилися пафлагони, енети, генети, венеди, венединці, анти, алани, роксани, роксолани, од яких начебто пішла русь і алани, русь-москва, ляхи, слов'яни, болгари, серби. Сесі всі одного суть народу і языка, а саме слов'янського...»⁵. Хоча літописець був прихильником вищенаведеного тлумачення походження слов'ян, проте вважав за необхідне познайомити читачів і з іншою версією, згідно з якою родоначальником усіх слов'янських народів був Яфетів син Мосох. Серед нащадків цього легендарного персонажа ми зустрічаємо й болгар: «Каже дехто, що од Мосоха, шостого сина Афетового, наш народ слов'янський пішов і мосхинами, тобто москвою, іменувався, і що од сеї москви всі сармати — русь, ляхи, чехи, болгари, слов'яни — пішли»⁶.

З другої половини XVII ст. через політичні обставини етногенетична легенда про Рифата поступилась місцем іншій — «Мосох — Москва». Так, уже в «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича всі слов'яни, в тому числі й придунайські, зараховані до нащадків Мосоха.

Промосковськи налаштований автор київського «Синопису» однозначно вважав Мосоха прародителем усіх слов'янських народів, провідну роль серед яких відводив московитам: «Мосох, шостий син Афетів, внук Ноїв, (ім'я його — *І. Д.*) перекладається з єврейської на слов'янську як «той, що витягає» чи «той, хто розтягає», від лука, що напинається, і від розповищення великих і численних народів московських славеноросійських — польських, волинських, чеських, болгарських, сербських, карвацьких і взагалі всіх, скільки їх є, що природно використовує слов'янську мову»⁷.

Перед тим, як приступити до викладу генеалогічного зв'язку слов'янських народів з Яфетом, невідомий історик досить докладно розповідає про географічний поділ Яфетової частини. У спеціальному розділі «Про Європу», складеному на матеріалах Джованні Ботеро, між угорцями, волохами й Молдавією з одного боку та Албанією й Ахаєю з іншого стоять «Сербська, Болгарська і Боснійська земля», а також Далмація⁸. Як бачимо, представник лаврського духовенства демонструє добру обізнаність з географією Південної Європи, зокрема Балканського півострова.

Заслуговує на увагу перелік слов'янських народів з літопису Яна Бінвільського. До них, на думку автора, належать «рус, полякы, чехове, слежаци, поморяне, кашубове, москва, петигоръци, черъкасове, булкарове, боснове, серъбове, дальматове, илмеричикове, каръваци, стирове и иние народи»⁹. Аналіз списку свідчить про його заплутаність і тавтологічність, оскільки літописець некритично поставився до тексту свого першоджерела — «Історії Польщі» Мартина та Йоахима Бельських (1597). Не будучи достатньо обізнаним з реальною етнічною картиною, Я. Бінвільський сприймав регіональну частину хорватської нації — далматинців — за окремий

етнос. На додачу в ролі самостійного народу тут виступають і ті хорвати, які населяли «Іллірик», або «Вузьку» Далмацію, розташований на Адріатичному узбережжі від гирла річки Дрини на півдні до річки Арії на півночі, в Істрії. Таким чином, замість хорватів у літописі названо аж три окремі народи — «дальматове, илмеричкове, каръваци». При цьому не можна нехтувати й тим, що в Західній Європі за місцем проживання «іллїриками» називали й албанців. Подібного роду помилки виникали через те, «что многие этносы тогда и позднее классифицировались не столько по этническому, сколько по административно-государственному, земскому признаку, хотя язык и не игнорировался»¹⁰.

Продовжуючи традиції «Повісті врем'яних літ», Феодосій Софонович під час тлумачення слов'янської етніміки робить наголос на гідроніми, хоча використовує й антропонімічний матеріал. Наприклад, на його думку «волгаре або болгаре» отримали свою назву «от Волги реки»¹¹. Після цього ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря проводить у своєму творі ідею єдності слов'янської спільноти: «Але откул колвек тыї народы славенскїи имена мают болгарскїи, рускїи, полскїи, готскїи, вандалскїи, ческїи, сербскїи и прочии, всѣ словенского языка заживають, толко змешавшися з ыншими языками, свой словенскїи язык помешали»¹².

Загальний перелік слов'янських народів з вказівкою на їх походження автор Густинського літопису продовжує викладом подій, пов'язаних з ранньою історією слов'ян, зокрема південних, а також розповіддю про їх географічне розселення. Так, він стверджує, що після участі в Троянській війні частина слов'ян осіла в Іллірії. Після перемоги над македонянами вони зайняли більшу частину Балканського півострова «і одні іллїрійцями, другі істрами, треті далматами нареклися»¹³. Не витримавши натиску римлян, придунайські слов'яни вимушені були відступити на північ. Поступово зміцнівши, з 548 р. вони почали систематичний наступ на Візантійську імперію, аж «коли зі своїм хоробрим воєводою Хрунном в кінець не поразили греків, воєвод їхніх перебивши, і не посідали первісні свої держави. Тоді й мову слов'янську, по їхньому одході трохи ушкоджену, поправили. Там же й донині вони живуть, називаючись слов'янами, болгарами, сербами, далматами та іншими іменами»¹⁴. Факт масового проникнення слов'янських племен на Балкани в VI–VII ст. є загальноприйнятим у сучасній науці, оскільки він був ґрунтовно висвітлений у творах стародавніх авторів. На одне з таких джерел, а саме на «Війну з готами» Прокопія Кесарійського і спирається в даному випадку літописець¹⁵.

Значна увага, яку приділяв автор Густинського літопису до всього слов'янства, знайшла безпосередній вияв у зображенні найбільших державних утворень IX–XVI ст.: Болгарського царства, Київської Русі та

Королівства Польського. Другою не менш важливою причиною його звернення до історії Болгарії було прагнення дати «ласкавому чителнику» якомога більше інформації «о монархії Грецькой»¹⁶. А як відомо, у VII–XIV ст. історичні долі Болгарії та Візантії були якнайтісніше переплетені між собою.

Серед джерел, якими користувався літописець, були, в першу чергу, південноруський літопис, близький до Хлебниківського списку Іпатіївської групи, й «Церковні анали» Цезаря Баронія, а також «Хроніка всього світу» Мартина Бельського, «Хроніка європейської Сарматії» Олександра Гваньїні, «Тридцять книг про походження та історію поляків» Мартина Кромера, «Короткий виклад історії» Іоанна Зонари.

Літописний матеріал, що стосується історії Болгарського царства IX–X ст., є досить неоднорідним за своїм характером. До нього входять як коротенькі порічні записи про походи, так і просторі літературно оформлені повісті про прийняття християнства та створення писемності.

Для середньовічного історика, цілком справедливо вважає Б.О. Рибаків, найважливішими були питання, «как и когда сложилось то или иное государство, когда и как появилось там христианство и письменность...»¹⁷. Тому таке значне місце відведено висвітленню даної проблеми на сторінках Густинського літопису.

Уперше про хрещення болгар його автор згадує під 845 р., а вдруге у повісті «О обрѣтеніи писмене Словенска и преложении книг из Греческаго языка на Словенскій». Тут, посилаючись на Нестора, він датує цю подію 6371 (863) р.¹⁸ Однак у Іпатіївському літописі її записано під 869 р. Насправді ж вона відбулася 864 або у вересні 865 р.¹⁹

У багатоступеневу літописну концепцію хрещення Русі невідомий історик майстерно вплітає значний за обсягом уривок про прийняття християнства болгарами, який, у свою чергу, розпадається на окремі компоненти.

Спочатку, посилаючись на «Повість врем'яних літ», він говорить, що на четвертий рік свого царювання Михайло III вирушив походом на болгар, котрі, не маючи сил чинити опір, охрестилися й уклали з греками мир. При цьому автор Густинського літопису допустив хронологічну помилку, оскільки регентство матері Михайла III Федори юридично завершилось 865, а фактично ще 856 р. Отже, в цьому разі хрещення мало б відбутися у 860 чи 869 р., а не в 864 або 865, як про це було зазначено вище.

Далі йде цілісний і логічно завершений переказ, що, за задумом упорядника, повинен був не просто познайомити читачів з подробицями цієї епохальної події болгарської історії, а й справити на них відповідний естетично-емоціональний вплив.

Сюжет даної оповіді, за свідченням автора, базується на творах Ц. Баронія та І. Куроплята. Спочатку літописець показав, який вплив на

князя Бориса у виборі нової віри мало його християнське оточення в особі грецького вельможі Федора Куфари, а пізніше рідної сестри, котра повернулася з візантійського полону. Другим поштовхом до навернення став великий голод. Найбільше ж враження справила на Бориса картина Страшного суду, яку намалював у князівських покоях монах Мефодій: «Егда же князь видѣ оное писаніе, и како святых вѣнчают, грѣшных же во огнь вметають и проч., вопросы о том иконописца мниха; мних же елика вѣдѣаше сказа князю. И того ради сей князь Борис ужасеся душею и восхотѣ креститися, и посла ко царю Михайлу...»²⁰. Після виконання обряду правитель Болгарії отримав ім'я Михайло на честь свого хресного батька імператора Михайла III. Завершується оповідання інформацією про придушення бунту язичницької опозиції.

Та попри високу художньо-естетичну вартість багато складових даного уривку мають позаісторичний характер. Адже подібні легендарні фабули зустрічаються і в оповіданнях про навернення до християнства інших народів. Згадаймо, наприклад, реакцію Володимира Святославовича на «запону» із сценою Страшного суду, яку показав князю православний філософ-місіонер.

Насправді ж прийняти християнство саме в Константинополі Бориса змусили несприятливі політико-економічні обставини, оскільки його держава, яка на ту пору потерпала від голоду, опинилася перед загрозою одночасного вторгнення двох могутніх сусідів — моравів і візантійців, а сподівання на дієву допомогу німецьких союзників були незначними.

І, нарешті, спираючись на «Повість врем'яних літ», праці М. Кромера та М. Бельського, автор Густинського літопису знайомить нас із заключним етапом хрещення Болгарії, який пов'язує з просвітницькою місією Кирила та Мефодія. Після створення слов'янської грамоти й перекладу Святого Письма солунські брати «людей же крещенных во вѣрѣ утверждаху, невѣрных же учаху и крещаху в Болгарѣх, Словянѣх, Моравѣ и Полщи»²¹. Насправді, сучасній науці відомо лише про Моравську місію Кирила та Мефодія, що, за різними джерелами, тривала від 3-х до 4-х років. По дорозі до Рима вони на деякий час зупинялися в Паннонії — історичній області між правим берегом середньої течії Дунаю і лівим берегом пониззя Драви (тепер — Словенія, західна частина Угорщини і східна частина Австрії). Після смерті брата Мефодій повернувся до Паннонії, де 870 р. був схоплений німецькими церковними ієрархами. Звільнившись 873 р. з ув'язнення, він у сані архієпископа очолював церкву в Моравії. Коли 885 р. Мефодій помер, у цій країні німецьке католицьке духовенство розпочало переслідування його учнів. Частина з них отримала притулок у Болгарії, де продовжувала просвітницьку діяльність.

Літописець познайомив читачів зі створенням слов'янської грамоти у спеціальному розділі «О обрѣтеніи писмене Словенска и преложеніи книг из Греческаго языка на Словенскій». Посилаючись на третю книгу М. Кромера, він не зовсім точно стверджував, ніби «в лѣто 6374 (866), собравшася князи, Ростислав Словенский, Святополк Муравский, Коцел Болгарский, и послаша ко царю Михаилу и Фотію патріарсѣ»²² уповноважену делегацію з проханням відрядити вчителів, які б навчали слов'ян Святого Письма рідною мовою. Насправді, до імператора звертався один тільки великоморавський князь Ростислав. Племянник Ростислава Святополк став правителем Великоморавської держави 870 р., після перевороту, внаслідок якого його дядька осліпили й ув'язнили в одному з баварських монастирів. І, по-третє, Коцел був не болгарським, а паннонським князем. Далі, в основному йдучи за «Повістю врем'яних літ», автор якої, у свою чергу, використовував «Житіє Мефодія», історик розповів про місіонерську діяльність рівноапостольних братів у Моравії та Паннонії. Повідомлення про те, що після дозволу папи Миколи відправляти службу старослов'янською мовою «Кирил же и Мефодій со великим прилежанієм учаху Словян, и Ляхов, и Муравов и проч. Потом же Кирил поиде в Болгари, а Мефодій оста в Муравѣ во Словянѣх»²³, не відповідає дійсності, але автор Густинського літопису не вигадав його, а запозичив з «Тридцяти книг про історію та походження поляків» М. Кромера. У дійсності, після Моравської місії Кирило разом з братом прибув до Рима, де 14 лютого 869 р. помер. Тому, коли 869 р. Мефодій вирушив до Паннонії, Кирило аж ніяк не міг піти «в Болгари».

Та попри ряд недоречностей цей розділ свідчить про широту поглядів українського книжника, котрий прекрасно усвідомлював етнічну спорідненість і мовну єдність слов'янського світу. «...едино бо есть Русь, и Словяне, и Болгары, и Муравы»²⁴, — наголошував він після розповіді про поширення християнського віровчення в Місії та Іллірії одним із 70-ти перших проповідників Андроником.

До речі, знайомлячи читацьку аудиторію з місією Андроника, укладач Густинського літопису за допомогою конкретизації прагнув підкреслити слов'янський склад мешканців двох провінцій, які входили до сфери діяльності цього апостола від 70-ти. «...Павел апостол, — наголошував він, — посла Славяном ученика своего Андроника, единого от Седмидесят апостол, иже учае и крещает во Иллирику и в Мисии, си ест, в Болгарех, в Боснѣ, во Моравѣ, идѣже потом в Паніи епископствоваше...»²⁵. Згодом ці рядки майже дослівно запозичив автор «Синопису», для якого «Из русских летописных источников наибольшее значение имела Густынская летопись»²⁶. «...Апостол Павло, — писав він, — послав до слов'ян учня своего

Андроника, одного з семидесяти Апостолів, котрий навчав і хрестив у Іллірику й Місії, тобто в Больгарах, в Босні та в Мораві, і де по тому в Панії чи Панонії єпископом був»²⁷. Хоча масова слов'янська колонізація Подунав'я припадає на VI–VII ст., проте легенда про хрещення балканського слов'янства учнем апостола Павла Андроником, на думку українських істориків, мала піднести авторитет споріднених народів.

Тепер розглянемо зображену в Густинському літописі картину болгарсько-візантійських політичних взаємин протягом X ст.

Усього таких повідомлень сім. Шість із них стосуються правління царя Симеона. Як правило, це коротенькі порічні записи, що хоч і розташовані у хронологічній послідовності, проте містять помилки в датуванні.

Так, повідомлення про похід найнятих імператором Львом угрів на болгар у 902 р. і поразку останніх базується на відповідних рядках «Повісті врем'яних літ», автор якої, у свою чергу, скористався продовженням «Хроніки» Георгія Амартола. Але насправді вторгнення угрів відбулося не 902, а 893 р.

Стаття 6422 (914) р. містить інформацію про похід Симеона на Царгород і укладення миру з греками.

Йдучи за Ц. Баронієм, український історик під 917 р. подає стисле повідомлення про чергову греко-болгарську війну, що закінчилася перемогою Симеона.

Далі автор Густинського літопису запозичив з «Церковних аналів» окремих фрагмент про захоплення болгарами в 929 р. Фракії та Македонії, особисті переговори між царем Симеоном та імператором Романом і укладення миру. В даному уривку особливу увагу звертає на себе діалог, за допомогою якого розкриваються характери героїв. З одного боку в ньому виступає імператор Роман — справжній християнин, котрий щиро вболіває за життя й добробут усіх своїх підданих і тому будь-якою ціною прагне уникнути непотрібного кровопролиття, а з іншого — гордий цар Симеон, який веде несправедливу війну з метою пограбування сусідів. Оскільки Симеон помер ще 927 р., то згадані події слід датувати не 929, а 924 р.

Під 6450 (942) р. йдеться про похід Симеона на хорватів, його смерть і початок правління Петра Симеоновича. Перераховані відомості запозичені з «Повісті врем'яних літ», автор якої в даному випадку послуговувався продовженням «Хроніки» Георгія Амартола. При цьому Нестор помилково відніс до 6450 (942) р. 15-ий індикт, що насправді припадає на 6435 (927) р.

Далі можна вказати на цілий ряд літописних повідомлень, які висвітлюють безпосередні зв'язки Київської Русі з Болгарією.

У наведеному за «Повістю врем'яних літ» оповіданні про похід у 944 р. Ігоря на Візантію сказано, що корсунці та болгари попередили греків про

небезпеку. Після укладення миру між Візантією та Руссю київський князь своїм союзникам «Печенѣгом повелѣ плѣнити землю Болгарскую»²⁸. Це було зроблено з метою помститися болгарам за спробу на самому початку зірвати операцію. «Можливо, — припускав М. Грушевський, — що тут маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігор дійсно післав Візантії на болгар»²⁹.

Під 6475 (967) р. у Густинському літописі записано: «Пойде Святослав на Дунай на Болгаров, и бившеся с ними, одолѣ Святослав и взят у них городов осмѣдесят; и сѣде в Переяславци (Кромер называет сей Переяславец Дерестер)»³⁰. Тут український історик посилається на третю книгу «Тридцяти книг про походження та історію поляків», «Хроніку всього світу» та «Хроніку європейської Сарматії». Однак текстуальний аналіз свідчить, що дана інформація запозичена з «Повісті врем'яних літ», а посилання на М. Кромера, М. Бельського й О. Гваньїні зроблені автором Густинського літопису для переконання читачів у її достовірності та для демонстрації власної ерудиції.

Щоб порівняти, наведемо відповідні рядки із праці Нестора: «В лѣто 6475 (насправді у 968 р. — *І.Д.*) Иде Святослав на Дунай на Болѣгары. И бившимся, одолѣ Святослав Болгаромѣ, и взя городов 80 по Дунаю; и сѣде князя ту в Переяславци...»³¹.

А ось як розповідає про ці події О. Гваньїні: «Потім він (Святослав. — *І.Д.*) воював проти болгар, взяв у них 80 замків і поклав на них данину»³².

Даний фрагмент дає можливість наочно познайомитись із творчою лабораторією автора Густинського літопису, котрий перевіряв, доповнював і корегував свідчення першоджерел.

Згадку про перший болгарський похід Святослава подибуємо також у «Хроніці» Феодосія Софоновича, «Синописі» та літописі Яна Бінвільського³³. Як доводять сучасні дослідники, перші 2 автори запозичили дану інформацію із «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» М. Стрийковського, а третій скористався «Хронікою Польською» М. та Й. Бельських³⁴. При цьому ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря характеризував болгар як «значных воеников», що були гідними супротивниками русичів.

Наступний фрагмент, причетний до висвітлення русько-болгарських взаємин, знаходимо в Густинському літописі. Це запозичена з «Повісті врем'яних літ» загальновідома розповідь про плани князя-завойовника перенести свою столицю до Переяславця: «В лѣто 6481 (973). Рече Святослав ко Олѣ матери и ко боляром своим: «не любо ми ест жити в Києвѣ, хошу жити в Переяславцѣ в Дуная (сей Переяславец Кромер Дерестером называет), тамо бо ест среда земля моя, тамо бо сходятся вся благая: от Греков злато и поволоки, вино и овощи различное, такожде з Чехов и Угров

сребро, кони, а с Руси скоро и воск, мед и челядь»³⁵. Наведені слова свідчать, що «Се торговельне значінне Болгарії, розуміється, було Святославови вперед відоме і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної торговельної політики своєї династії»³⁶.

Розлоге оповідання про другу болгарську кампанію Святослава, де йдеться, зокрема, про облогу Переяславця, автор Густинського літопису запозичив з «Повісті врем'яних літ». «...але те, що вона дає тут, — робить проникливий висновок М. Грушевський, — се народна традиція про війну Святослава з болгарами й греками взагалі, без різниці першої і другої кампанії (в новійшій редакції вона скомбінована з умовою Святослава з Візантією й відповідно до того дещо змінена). Розкішний епічний розмах і величава простота роблять її одним з найцінніших епізодів — з літературного боку, але з фактами стоїть вона в повній суперечності й історичної вартості не має ніякої»³⁷.

Із «Повісті врем'яних літ» до Густинського літопису потрапив також договір між Святославом та Іоанном Цимісхієм, згідно з яким великий князь київський поклявся ніколи не нападати на Візантійську імперію та болгарські землі.

Насамкінець необхідно відзначити, що в Густинському літописі друга балканська кампанія невірно датується 975–976 рр., хоча в дійсності руське військо з'явилося на теренах Болгарії в серпні 969 р., а залишило їх у липні 971 р. Саме через це між інформацією про першу й другу балканські кампанії до пам'ятки потрапила запозичена з Ц. Баронія така вставка: «В лѣто 6479 (971) ... Грецы поразиша Русь и Болгаров, и самого князя Болгарского Бориса яша»³⁸. Прагнучи викликати симпатії з боку місцевого населення й використати його для боротьби з руссю, греки наголошували на визвольній місії своєї армії у Східній Болгарії й навіть визнали взятого ними в полон царя Бориса її правителем. Але після перемоги над русичами Іоанн Цимісхій оголосив зайняті ним східноболгарські землі провінціями імперії, а царя Бориса з родиною — своїми полоненими.

Коротеньку замітку про другий похід на Балкани знаходимо у «Хроніці» Феодосія Софоновича: «Потом знову Святослав, зобравши войска, воевал болгаров и мѣсто их болгарское за Дунаем, Переяслов, взял»³⁹.

Із «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» М. Стрийковського Феодосій Софонович і автор «Синопису» запозичили фантастичний і еклектичний за своїм змістом уривок про похід Володимира Святославовича на Балкани. «По тому Володимир, — читаємо, наприклад, у «Синописі», — пішов з військом за Дунай, і приєднав до своєї держави землі Българську, Сербську, Карвацьку, Семиградську, В'ятинську, Ятвязьку, Дуліпську, Волоську, Мултянську і татарів Бобруцьких, і данину на всіх

них наклад, яку перше давали грецьким кесарям»⁴⁰. О.І. Рогов дав таку характеристику відповідному уривку з польської хроніки: «Перед нами сводка всех походов Владимира, описанных в летописи, и ряд неизвестных (на сербов, хорватов). Сделана она Стрыйковским искусственно и крайне неудачно: вятичи и ятвяги у него оказываются за Дунаем и превращены в греческих данников. Вот почему едва ли это известие Стрыйковского может способствовать разрешению вопроса о том, на каких болгар ходил Владимир — волжских или дунайских. Хотя здесь болгары помещены рядом с сербами, что как будто должно указывать на дунайских болгар, отмеченное искусственное помещение на Дунай всех народов, на которых ходил походом Владимир, не позволяет придавать этому сведению Стрыйковского серьезного значения»⁴¹.

Про династичні зв'язки Київської Русі з Болгарією свідчить вміщений до Густинського літопису й «Синопису» перелік Володимирових дружин, п'ятою в якому йде болгариня — мати Бориса і Гліба⁴².

Останнім уривком з Густинського літопису, що стосується історії Першого Болгарського царства, є взятє у Ц. Баронія лаконічне повідомлення про успішну війну царя Самуїла проти Візантії у 982 р. Вартим уваги є висловлене тут позитивне ставлення до болгарського володаря, котрий «бѣаше... християнин добрый, и на бранѣх крѣпок и храбр»⁴³.

Оскільки незалежна болгарська держава припинила своє існування ще 1018 р., то повідомлення Густинського літопису, ніби 1116 р. «пойде Леон царевич Греческій, зять Володаров, на Болгаров, и сдася ему городов Подунайских скилка; в Дерестерѣ же лестію убіен бысть»⁴⁴, серйозно грішить проти істини. Насправді, тут йдеться про заколот, який підняв зять Володимира Всеволодовича Мономаха грецький царевич Леон Діоген проти імператора Олексія I Комнина. Продовженням цих подій стала згадана літописцем невдала спроба великого князя київського утримати захоплені родичем подунайські міста⁴⁵.

Дана пам'ятка фіксує також факт отруєння в 1117 р. кількох половецьких князів, котрі зі своїми ордами вторгнулись у болгарські землі⁴⁶.

Якщо Густинський літопис і подає ряд відомостей, які стосуються історії першої болгарської держави, то, з іншого боку, в ньому відсутня будь-яка інформація про Друге Болгарське царство. На нашу думку, це можна в першу чергу пояснити тим, що виклад подій у «Церковних аналах» Ц. Баронія закінчується 1198 р., а в південноруському літописі, близькому до Хлебниківського списку Іпатіївської групи хоч і доходив до кінця XIII ст., проте, очевидно, не мав ніяких матеріалів з історії Другого Болгарського царства (1187–1395). А ці дві праці були основними джерелами, з яких невідомий автор черпав факти з болгарського минулого.

Події тяжкої та тривалої боротьби народів Південної й Західної Європи з турецькими завойовниками були добре відомі українській інтелігенції XVII ст. Природно, що у зв'язку з постійною загрозою українським землям з боку Османської імперії та її васала Кримського ханства вони викликали тут шире співчуття й прагнення надати посильну допомогу братам-християнам під час воєн із спільним ворогом. Загалом в українському літописанні XVII ст. тема протистояння турецькій агресії займає значне місце. Згадаймо для прикладу емоційно забарвлене розлоге оповідання про захоплення турками Константинополя або інформацію про оборону албанцями під проводом Скандербєга своєї батьківщини з Густинського літопису. Однак у всій групі досліджуваних пам'яток ми виявили лише два повідомлення, що стосуються історичних доль балканослов'янського світу протягом XIV–XVII ст. Так, «Літописець albo кройника о землі Полској» повідомляє: «Потом року 1443 Владислав пошел на турка воевати мѣста зацние, которие турчин бил позабирал, отискал. Там своего воеводу семигородского виправивъши, турков мощно побил; там башу посланого для обороны Македонии з немалим войском, так збил, же аж и сам Амурат, цесар, боячися, слал послов, отдаючи мѣста всѣ рацкие, отдал, примиря просячи»⁴⁷. Тут йдеться про успішний воєнний похід 25-тисячного угорсько-сербського війська, очоленого королем Угорщини й Польщі Владиславом III, талановитим полководцем Яношем Гуньяді та сербським деспотом Георгієм Бранковичем, на Балкани, що розпочався 1443 р. Пройшовши Сербію, союзники звільнили Софію, але через сильні морози й нестачу продовольства їм не вдалося подолати Балканський хребет. Однак 2 січня 1444 р. біля гори Куновиці вони розбили турецьку армію, причому в бою загинув султанський шурин. Така перемога викликала піднесення національно-визвольного руху серед південнослов'янських народів, греків і албанців. Наляканий цими подіями, а також чутками про підготовку хрестового походу, Мурад II погодився на перемир'я, внаслідок якого була відновлена незалежність Сербської деспотовини. Крім столиці, турки повернули деспоту ще 23 міста, в тому числі Голубац і Крушевац.

Під 1521 р. автор Острозького літописця повідомляє про захоплення турками Белграда⁴⁸.

Українські історики, особливо укладачі місцевих літописів, скрупульозно фіксували різні метеорологічні, астрономічні, сейсмічні явища, відзначали голодні роки, випадки епідемій, пожеж, нашествя шкідників тощо. Під 1509 р. у вищезазначеному творі є запис про великий землетрус на Балканському півострові та Італії: «Того же року дрижання землі великоє у Цариграді, іже Базет, цесар турський, з міста випровадивъшия под намети, в полю мешкал. Так же і в Босні, в Далмації і ве Влошех аж міста западалися з будованієм»⁴⁹.

В окрему групу можна виділити інформацію, що стосується церковних і культурних діячів південнослов'янських народів.

Висвітлюючи події, котрі відбувалися в Києві та Візантії протягом 1071 р., автор Густинського літопису зазначає, що «В сія времена жит блаженный Феофилакт, епископ Болгарскій, иже истолкова Новый Заѡѡт, си ест, Евангеліе и Апостол»⁵⁰. Тут йдеться про визначну постать у церковному й культурному житті Болгарії кінця XI — початок XII ст. — охридського архієпископа Теофілакта (1084/85–1107 р. або невдовзі після цього). Цей ієрарх написав тлумачення книг усього Нового Заповіту, крім Апокаліпсису, і більшої частини Старого Заповіту. В його сказанні про тиверіупольських мучеників і листуванні наявні цінні відомості щодо ранньої історії та організації болгарської церкви. Незважаючи на своє грецьке походження, охридський архієпископ виступав проти податкового гніту, запровадженого візантійським урядом на болгарських землях. Під час національного відродження, що почалося в другій половині XVIII ст., Паїсій Хілендарський «вносит его в число болгарских святых, считая его за болгарина и утверждая, будто он «многи книги перевел на болгарский язык»⁵¹.

В уривку, присвяченому зображенню боротьби між Латинською й Нікейською імперіями протягом 1204–1261 рр., український літописець перераховує константинопольських патріархів, які в цей період продовжували православну традицію. При цьому історик називає сучасниками патріархів Германа III (1267) та Іосифа (1268–1275; 1282–1283) блаженного Саву Сербського. У даному випадку йдеться про сина первовінчаного короля Сербії Стефана архієпископа Саву Сербського (1263–1268).

Набагато складнішою виявляється справа з тлумаченням змісту наступних рядків Густинського літопису: «В сіе лѣто (1247 р. — *І.Д.*) убіен бысть Батій, цар Татарскій, во Угрѣх, от Владыслава святого царя угорского, иже бысть царем по Белѣ, научен вѣры Савою Сербским»⁵². Це легендарне повідомлення про загибель монгольського завойовника запозичене з праці О. Гваньїні, однак останній нічого не говорить про наставника угорського короля. По-друге, під час татаро-монгольської навали в Угорщині царював Бела IV (1235–1270). Сучасником названого літописцем Владислава I Святого, що правив протягом 1077–1095 рр., був рідний дядько вищезгаданого сербського церковного ієрарха, котрий також носив ім'я Сава. Брат короля Стефана Неманя Сава Сербський (1169–1236) у 1219 р. заснував сербську національну православну церкву і став її першим архієпископом. Ткими ж значними були досягнення цієї особистості й на ниві національної культури. Він працював у жанрі житійної літератури, займався перекладацькою й педагогічною діяльністю, колекціонував книги. Перекладений ним на старослов'янську мову «Номоканон», відомий у нас під назвою

«Сербської Кормчої», 1274 р. був прийнятий до загального використання в Київській митрополії. Будучи високоосвіченою людиною, талановитим майстром слова, умілим організатором церковного й культурного життя, Сава Сербський підготував цілу школу письменників. Однак йому було всього 8 років, коли на королівський трон сів Владислав I Святий. Через це Сава Сербський ніяк не міг бути вихователем останнього.

Збагачення досліджуваної нами тематики в українському літописанні XVII ст. відбувалося й за рахунок матеріалів, що відображають безпосередні контакти Болгарії та Сербії з Україною на ниві церковного й культурного життя.

Починаючи з другої половини XIV ст., активно розвиваються зв'язки української та білоруської літератур з болгарським і сербським письменством. З Сербії та Болгарії до нас потрапляють принципово нові переклади різноманітних художніх творів. В Україні, Московії та Білорусі у другій половині XIV–XV ст. працює багато вихідців з Балкан, причому деякі з них займають високі посади в церковній ієрархії. Взаємини України з південними слов'янами виявлялися не тільки в художній літературі, а й у офіційному діловодстві, ораторському стилі церковних проповідей, тогочасній літературній мові тощо.

Значною мірою «Другий південнослов'янський вплив» пов'язаний з київським митрополитом Кипріяном (1380–1406) та його племінником Григорієм Цамблаком (1415–1419). Хоч у Густинському літописі й зафіксовано рік смерті Кипріяна, а обставинам утворення православної митрополічної кафедри Великого князівства Литовського й обрання Григорія Цамблака присвячено великий за обсягом уривок, а в «Синописі» спеціальний розділ, проте їх автори ніде не згадують, що ці митрополити були болгарами. Натомість грек за походженням київський митрополит Ісидор (1437) відповідно до пізнішої літописної традиції виступає в Густинському літописі як болгарин⁵³.

Серед представників православної сторони на Берестейському соборі автор Густинського літопису називає й белградського митрополита Луку⁵⁴. Цей владика перебував тоді в Україні очевидно для збору милостині й відповідно до свого високого сану брав участь у головних подіях місцевого церковного життя. Зокрема, ще 28 січня 1595 р. він був присутній на організованому львівським єпископом Гедеоном Балабаном Львівському духовному синоді, який ухвалив визнати Флорентійську унію.

І нарешті, в редакції Київського літопису із збірника Іллі Коцаківського зазначено, що 19 квітня 1612 р. у Межигірському монастирі було освячено церкви Петра й Миколи архієпископом «Монемвасійским з Кгреции, або Неофитом Болгарским»⁵⁵. Як і в попередньому випадку, тут йдеться про тих,

за словами М. Грушевського, «заблудящих сраpxів», що в XVI–XVIII ст. регулярно відвідували Україну й особливо Московію в пошуках матеріальної допомоги.

Отже автори українських літописів XVII ст. приділяли велику увагу історичним долям слов'янського світу, зокрема й південних слов'ян. При цьому хронологічні межі історії південнослов'янських народів сягають від біблійних часів до XVII ст. Викладаючи середньовічну історію Болгарії та Сербії, літописці головним чином висвітлювали події політичного життя, тобто воєнні походи, зміну правителів тощо. Цікавило їх також питання етногенезу південнослов'янських народів. Оскільки авторами розглянутих нами пам'яток були духовні особи, то, зрозуміло, що, звертаючись до минулого південного слов'янства, вони не могли обминути питань, які стосувалися запровадження християнства й виникнення писемності. На сторінках літописних творів регулярно зустрічається інформація, яка свідчить про існування політичних і культурних зв'язків між Україною та південнослов'янськими землями. Найбільше уваги українські історики приділяють Болгарії. Це зумовлено тим, що в X ст. Болгарське царство стало об'єктом воєнної експансії з боку Київської Русі, а також підвищеним інтересом до історії його сусіда — Візантійської імперії. Основна маса матеріалів з нашого питання припадає на праці узагальнюючого характеру, в першу чергу на Густинський літопис, який «отличается широтой взглядов и значительным кругом использованных источников»⁵⁶. Автори ж місцевих літописів торкаються даної тематики епізодично.

За винятком повідомлення про участь владики Неофіта в освяченні церков Межигірського монастиря, досліджені нами пам'ятки не містять яких-небудь оригінальних фактів з історії південного слов'янства чи українсько-південнослов'янських зв'язків. Та, незважаючи на це, звернення українських літописців до даної теми мало велике значення як для розширення тематичних обріїв вітчизняної історіографії, так і для усвідомлення єдності всього слов'янства й завдань, що стояли перед ним у зв'язку з необхідністю боротьби проти османської загрози.

¹ *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. — К., 1959. — С. 33.

² *Мицик Ю.А.* Передмова // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 5.

³ Там само.

⁴ Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI — начала XVIII века. — СПб., 1996. — С. 21.

⁵ Густинський літопис // Українська література XVII ст. Синкретична писемність, поезія, драматургія, белетристика. — К., 1987. — С. 147.

⁶ Там само. — С. 148.

⁷ Жиленко І.В. Синопис Київський // Лаврський альманах. — К., 2002. — Вип. 6. — Спецвип. 2. — С. 44.

⁸ Там само. — С. 42.

⁹ Мицик Ю.А. Літопис Яна Бінвільського // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Наукові записки. — К., 2002. — Т. 20. Історичні науки. — Ч. 2. — С. 62.

¹⁰ Мыльников А.С. Указ. соч. — С. 125.

¹¹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 57.

¹² Там само.

¹³ Густинський літопис... — С. 150.

¹⁴ Там само. — С. 152.

¹⁵ Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950. — С. 295, 337, 364–366, 369–370, 372–374.

¹⁶ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1843. — Т. 2. — С. 233.

¹⁷ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М., 1963. — С. 247.

¹⁸ Густинская летопись... — С. 237.

¹⁹ История Болгарии. — М., 1954. — Т. 1. — С. 74.

²⁰ Густинская летопись... — С. 252.

²¹ Там же.

²² Там же. — С. 237.

²³ Там же. — С. 238.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же. — С. 251.

²⁶ Пештич С.А. Синопис как историческое произведение // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. — М.–Л., 1958. — Т. XV. — С. 289.

²⁷ Жиленко І.В. Вказ. пр. — С. 63.

²⁸ Густинская летопись... — С. 242.

²⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. 442.

³⁰ Густинская летопись... — С. 245.

³¹ Повість врем'яних літ: (За Іпатським списком). — К., 1990. — С. 102.

³² Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. — К., 2009. — С. 402.

³³ Софонович Феодосій. Вказ. пр. — С. 63; Жиленко І.В. Вказ. пр. — С. 52; Мицик Ю.А. Літопис Яна Бінвільського... — С. 63.

³⁴ Мицик Ю.А. Передмова... — С. 25; Жиленко І.В. Вказ. пр. — С. 158; Мицик Ю.А. Літопис Яна Бінвільського... — С. 73.

³⁵ Густинская летопись... — С. 246.

³⁶ Грушевський М.С. Вказ. пр. — Т. 1. — С. 468.

³⁷ Там само. — С. 471.

³⁸ Густинская летопись... — С. 245.

³⁹ Софонович Феодосій. Вказ. пр. — С. 63.

⁴⁰ Жиленко І.В. Вказ. пр. — С. 57.

⁴¹ Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. — М., 1966. — С. 57–58.

⁴² Густинская летопись... — С. 250; Жиленко І.В. Вказ. пр. — С. 56.

⁴³ Густинская летопись... — С. 250.

⁴⁴ Там же. — С. 291.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Літописець албо кройника о землѣ Полской // Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 246.

⁴⁸ Острозький літописець // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1970. — С. 126.

⁴⁹ Там само. — С. 125.

⁵⁰ Густинская летопись... — С. 274.

⁵¹ Голубинский Е.Е. Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской или молдо-валахской. — М., 1871. — С. 659.

⁵² Густинская летопись... — С. 341.

⁵³ Там же. — С. 355.

⁵⁴ Там же. — С. 372.

⁵⁵ Киевская летопись 1241–1621 гг. // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 81.

⁵⁶ Пешич С.А. Указ. соч. — С. 290.